

alapos vizsgálata során több ponton is megkérdőjelezi a szakirodalomnak egyes korábbi állításait, illetve a Mattioli által Lencsésre gyakorolt hatást igazolandó, szembeállítja az előbbi Dioszkoridész-fordításában és Lencsés kéziratában megjelenő egyezéseket a betegségekre javasolt gyógyszereket illetően.

A 17. század első évtizedeit bemutatva a szerző kiemeli, hogy amíg az európai botanikában jelentős eredmények születtek, addig a magyar tudományosság tulajdonképpen nem mutat fejlődést. A záró fejezetben röviden kitér a nagyszombati egyetem alapításának körülményeire. Meltatja Pázmány Péter szerepét a korszak tudományosságának fejlődésében, emellett hosszabban foglalkozik a természet, elsősorban a kertek iránti érdeklődésével. Ezt a

gondolatmenetet követi a záró alfejezet, amely a korabeli kertkultúra, illetve a szőlészet és borászat kérdését érinti.

Mindenképpen szót kell még ejtenünk a mű végén található gazdag képmelléklet-ről, amely növények és kertek ábrázolása mellett tartalmaz néhány jelentősebb szerző könyvéről, kéziratáról készített másolatot is. A mű egészét tekintve formai szempontból megállapítható, hogy a szerző általában következetesen választja meg a főszöveg és a jegyzetek tartalmát. Zavaró viszont, hogy elvétve bár, de viszonylag indokolatlanul használ kiemelt betűtípust, illetve hogy a hivatkozások hol a szöveg közben zárójelben, hol pedig lábjegyzetben jelennek meg.

Tózsza Rigó Attila

FONT ZSUZSA: ERDÉLYIEK HALLE ÉS A RADIKÁLIS PIETIZMUS VONZÁSÁBAN

Szeged, SZTE, 2002, 246 l.

A könyvtárnyi szakirodalmat produkáló német pietizmus-kutatás volumenéhez képest öröndetes tény, hogy Font Zsuzsának köszönhetően immár Magyarországon is készült kandidátusi disszertáció ebben a témában. Az 1998-ban megvédett értekezés derekát (2–3. fejezet) a szerzőnek két korábbi dolgozata adta, melyeket kibővített új elemzésekkel, s harmadfél száz oldalon eddig ismeretlen dokumentumokkal közrebocsátott. A halleiek bécsi követségi kapcsolataitól az ismertebb Voigt-ügyön, az *Imitatio Christi* recepcióján át Petersen és Teutsch tevékenységéig számtalan, eddig parciálisan kezelt témát dolgozott fel a szerző érdekesítő módon, könnyed stílusban. Általában az itthon készített és

megjelent munkák száma olyan csekély a magyar pietizmus tárgyában, hogy a jelentőséget feltétlenül el kell helyeznünk a régi magyar irodalomtörténeti kutatások erőterében. Már a kötetet közreadó szerkesztő, Keserű Bálint utószava felhívta a figyelmet arra, hogy mennyire ingoványos talajra lép a kutató, ha a 18. század eleji erdélyi eszmetörténet határterületeit veszi górcső alá.

Font Zsuzsának a német és erdélyi könyvtárakban végzett feltáró munkája úttörő jelentőségű a fellelt dokumentumokra vonatkozólag. A kötet függeléke tartalmazza az eddig legpontosabb diáknevsorokat, feltüntetve a felekezeti besorolást, a pietizmustörténeti kutatás szem-

pontjából előnyösen intézmény szerint és időrendi sorrendben (1690–1735 között). Ezután három dialógus található: a pietizmusnak mint korjelenségnek a hangulatát ezek a beszélgetések adják meg. Az egyikben egy wittenbergi professzor tudakozódik két erdélyi diák Halle iránti érdekességének részleteiről; egy másik írás a két fenti diák társalgását rögzítette egy polgárral Arndtról, Franckérol, kegyességéről; a harmadik pedig egy Jena–Wittenberg ellentétet magyarázó jelentés fiktív párbeszéd formájában, a lelkipásztori kegyesség szimbolikus megjelenítésével. A következő rész az erdélyi pietizmust érintő leveleket, beszámolókat, hagyatéki forrásokat szemlélteti, és külön közöl értelmezéssel hat levelet, melyek az erdélyi diákok tanulmányi háttérére és a hallei pedagógusokkal való kapcsolatára mutatnak kiváló példákat. Ha a szerző, szerkesztő reményteljes ígéretei megvalósulnak, a kötetben felsorolt kéziratos dokumentumokat külön publikációban bocsátja majd közre. A kötet végén stílszerűen a korabeli kiadványok tartalmi elemzése, hatástörténetének vizsgálata után azok külső megjelenítésére látható több illusztráció, majd egy német nyelvű tartalomjegyzék.

Tiszteletben tartva a szegedi irodalomtörténész véleményét, egy esetben nem értünk egyet: Huszti István debreceni orvosdoktor pietista vagy puritán jellegzetességű kegyességének értelmezése ügyében, ahol kulcskérdés az örökké vitatott Arndt-recepció. Meglátásunk szerint Arndt és kortársainak kegyessége létében és hatásában is nemzetközi jellegű: szemlélet kérdése, hogy milyen olvasat részévé vált az idők folyamán. A magyar nyelvű prédikációs irodalom a 17. század végén több-

gyökerű, de még a századvég sem sorolható be a pietizmus „előáramlatának”, ahogy Arndt körét szokás „pietisztikus”-nak, „előpuritán”-nak, „előpietista”-nak tartani. A Huszti Szabó István-féle *Wahres Christentum*-fordítás szellemiségét tekintve református felfogású, ennek megfelelően kurtította le a szövegeket, irtotta ki belőle a liturgiailag nem korreláló részeket. Font Zsuzsa Keserű Bálntra hivatkozott, aki hajlott arra, hogy külföldi mintát lásson a fordított szöveg kiválasztásánál. A 17. századi református fordító hosszasan németalföldi és angliai előtanulmányok után hazafelé jövet, Halléban szerzett orvosdoktori fokozatot. Egyetértünk Font Zsuzsával abban, hogy a németalföldi iskolázottság indíttatásai alapján kereshette fel Friedrich Hoffmann (43), de túlzás volna kisebbiteni az első huszonöt év szellemi és kegyességi készítéseit a rövid hallei kitekintés miatt (135). Bár Hoffmann radikális kapcsolatokkal is rendelkezett, a magyar diákra tett hatását mégsem feltétlenül ezen mérhetjük le.

A német lutheránus pietizmus hatása mellett szól, hogy volt magyar nyelvű evangélikus Arndt-kiadástervezet az 1640-es években, és a századvégi (illetve korai 18. századi) elmékedések szerzői, hasonlóan német „elődeikhez” (Johann Arndt, Andreas Teutsch), jórészt az orvosok köréből kerültek ki (Huszti Szabó István, Pápai Páriz Ferenc, ifj. Köleséri Sámuel, majd Bél Mátyás), többségük német nyelvű közegben is élt egy ideig. Ugyanakkor számtalan olyan mű született a századvégén, amelyek a műfaji kánon keretei közt elvben a prédikációhoz, gyakorlatilag a meditációhoz sokkal közelebb állnak; szerzőik pedig nem orvosok. A „csendes ellenreformáció” korszakában nemhogy

oldódott volna a fent jelzett műfaji határ, sőt inkább megmerevedett, és a prédikáció – azon belül is a halotti prédikáció – maradt egyedül megtúrt irodalmi forma. A cenzúra visszafelé is működött: a 17. századi kegyességi könyveket otthon tartani sem volt érdemes, a könyvesházi állományt ellenőrizhették az állami szervek. Az erdélyi fejedelemség megszűnt menedék lenni.

A fenti Huszti-fordítás első kiadása nem a német lutheránus pietizmus kegyességi jelenségeit viseli magán (szemben a Bél Mátyás-féle második edícióval), tehát nem korai pietista, hanem kései puritán gyökerű alkotás. Ebben a debreceni kiadásban szerepel egyedül Gerhard *Meditationes sacrae* című művének 28. darabja, amely természetesen nem mutat hasonlóságot Zólyomi Perinna Boldizsár lutheránus fordításával. Ellenben éppen ezt a szövegrészt jegyzetelte ki olvasónaplója számára Debreceni Ember Pál diákkorában, a debreceni kollégium falai között (1679–81). Ember Pál losonci tanítványa, Ráday Pál lelki beállítottságát éppen ennek a lelkipásztornak a kegyessége határozta meg, ami pedig egyáltalán nem mondható speneri kategóriákkal leírhatónak. Ráday Pál már ismerte Arndt és Gerhard, Tauler és Bernhard misztikáját egyaránt, de még puritán indíttatással (lásd a Ráday Pál-émlékkötetben Czegléd Sándor tanulmányát).

Ezt a lelkiséget azonosította Czegléd Sándor a „református pietizmus” kategóriájával, és mint olyat érvényesnek találta a 17. század vége református lelki életére, a magyar református kollégium falai között felnőtt diákság és tanárság jelentős részének pásztori munkájára nézve. A hagyományok bonyolultságát jelzi, hogy már

Ember Pálra sem csupán az a két alaptendencia jellemző, amit a fenti kutató megállapított a debreceni kollégiumtörténetben, hogy a németalföldi precíz és az angliai puritán irányzat egyszerre hatott rá. Hozzátehetjük, csatlakozik egyéniségéhez írásértelmezői módszere, mely egyértelműen coccejánus, és ezen belül is erőteljesen biblikus, Krisztus-misztikával átítatott. Ha a faulenbachi négyes felosztást alkalmazzuk Czegléd Sándor nyomán, akkor teljesebb képet kapunk a magyar református pietizmus jellegéről, amelynek – eltérően több nyugat-európai szellemi irányzattól, és még a hasonló református pietizmusoktól is – a magvát erőteljes biblicizmusa adja.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 18. században használt magánkegyességi művek jelentős része a 17. században összeállt kegyességi kánonra megy vissza, akkor kijelenthetjük, hogy a 17. századi irodalomtörténeti eseményeknek az értékelése kiemelten is hangsúlyos helyet érdemel. Ez a kánon-jelleg nem szorítkozik kizárólag a kegyességi művekre, hanem lefedi a felvilágosodás előtti magyar református közösségek vallási világának minden szintjét, a magánáhitati munkáktól a homiletikai segédkönyveken át az egyházfegyelmi, sőt liturgiai alapszövegekig. A 17–18. századi vallásosságnak meghatározó eleme volt a hagyomány 17. századi alapvonala, mely a 16. századi német lutheránus és középkori magyar szövegvilágok egymásra hatásának, és ezek 17. századi angliai és németalföldi rekanonizációjának köszönhetően állt elő. Ez a különös kegyességi hagyomány a kora újkori magyar teológia szintetikus jellegében gyökerezik. Véleményem szerint több más szempont mellett ennek tulajdonítható, hogy a pietis-

ta–ortodox ellentétet, szemben német fogadógazdáikkal, a magyar diákok nem érezték olyan konfrontatív jellegűnek (61).

Éles vitákat váltott ki az elmúlt 300 év német eszmetörténeti kutatásaiban is több ízben, amikor a regionális kutatásból kitörő elképzelések egyenesen megkérdőjelezték a pietizmus-fogalom egzakt definiálási lehetőségét. A nyolcvanas években Kurt Aland és Johannes Wallmann vitája (az előbbi a pietizmus egységes létezését tagadta, csak különböző megvalósulásaiban fogadta el) azzal zárult, hogy az utóbbi szerző a kategóriát kiterjesztette Arndtra és körére is. Az előbbi teóriáját tanítványa, Martin Schmidt fejlesztette tovább azzal, hogy teológiai jelenséggé degradálta/bővítette a pietizmust. Az általában Spenerhez kötött korszakolást később Wallmann még inkább szélesítette: a kilencvenes években írt tanulmányaiban már nem kizárólag Arndt, hanem inkább Labadie hatását emelte ki. Az egyik részről Wallmann, a másik részről Schmidt által kitágított pietizmus-értelmezés ugyanakkor nem egy úton jár.

Nemzetközi tekintetben a pietizmus-kutatás hasonló oppozíciókban élt és él. A 19. századi kutatásokat folytatva, Wallmann göttingeni kollégája, Udo Sträter az angol–német irányt favorizáló Ernest Stoeffler utódának tekinthető, szemben a németalföldi horizontot előnyben részesítő Albrecht Ritschl követőjével, Martin Brechtel. Mindkét utód annyiban sorolható be a jelzett irányokba, amennyiben azokat hangsúlyosnak tartja, de sem Sträter, sem Brecht nem vonatkoztatná ezt magára: módszertanilag fordított módszerrel dolgoznak történeti értelemben vett elődeikhez képest. Az előbbiek inkább a német *lutheránus pietizmust*, az utóbbiak a

református pietizmust kutatják. Az egyház- és irodalomtörténészek köréhez csatlakozó teológusok is erőteljesen szemben állnak egymással: a lutheránus oldal dogmatikusa Friedrich Wilhelm Kantzenbach, míg a nemzetközi kitekintésű vizsgálatoké Heiner Faulenbach. A különböző nézetű iskolák saját intézményekkel, kiadványokkal rendelkeznek, párhuzamosan publikálnak.

A túlméretezett németországi pietizmus-kutatás mellett a református kegyesség kutatóinak (Goeters, Reuter, Bizer) hangja mindig is elenyésző volt. A megkülönböztetés mégis szükségszerű, mert más talajon felnőtt lelki indítatásról van szó. Elég csak a német református pietizmusra, Theodor Undereyck vagy veje, F. Adolf Lampe mozgalmára utalni, mely igen határozottan megkülönböztethető a német lutheránus pietizmustól, Jacob Spener irányától. Magyarországon pedig jellegzetes módon az előbbieket a reformátusokra hatottak, az utóbbi pedig a szász közegben élőkre. A 17. század eleji nemzetközi kegyességtörténeti fordulatot hozó Arndt- és Gerhard-féle olvasmányoknak a hazai kegyességi hagyományban betöltött szerepe máig nincs kellően tisztázva: a nemzetközi és a magyar szakirodalom is mindeddig csupán szórványos vagy csak egy szerzőre terjedő vizsgálatokat végzett.

A Magyarországon eddig napvilágot látott tanulmányok és monográfiák zömében a lutheránus nézőpontot, annak eszmetörténeti karakterét vitték tovább (Keserű Bálint és kutatócsoportja, Csepregi Zoltán kötete), mások a veszélyes határterületet, a puritanizmus–pietizmus átmenetet református szemmel értelmezték újra (Dienes Dénes munkái). Átmeneti területeken derülnek ki a különböző kutatási-olvasási irányoknak a hasonló nehézségei.

Német lutheránus hatásnak tekinthető Bayly *Praxis pietatis*ának nemcsak a századvégi brassói német nyelvű kiadása (66), hanem részben még a félszázaddal korábbi is, hiszen Szenci Molnár Albert annak idején még német forrásból kezdte el a fordítást. Sőt más példával megvilágítva: a Wallmann-féle pietizmus-definíció hármassága megtalálható századvégi református közegben, id. Köleséri Sámuel prédikációiban, bár inkább apologetikus, mint khiliaszta éllel. A civisváros az egységes közösségi eszményt képviselte, a lelkész elképzelései tehát inkább szólnak annak, hogy az alulról szerveződő kegyes közösségekben látta az üldöztetésre berendezkedő református egyház túlélésének a csíráit, nem véletlenül. (Ám a debreceni lelképásztor kegyességi törekvéseinek nem ismerjük a társadalmi hatását, a fia pedig hamar feladta a lelkészi pályát.) A német kutató, Carl Hinrichs rendszere jogosan kínál fogódzót az intézményes pietizmus kutatására.

A szász olvasmányanyag vizsgálata célként fogalmazódott meg a vizsgált körben fellelt kis számú teológiai elhajlás és ügy miatt (65): teljesen jogosnak érezzük a felvetést. Elég csak a nemrégiben napvilágot látott Nagyari-kötet (Csokonai Könyvtár: Források, 9) egyik példáját felidézni. Apafi Mihály udvari prédikátorának kéziratos kötetéből adott válogatást Győri L. János, és az egyik korrelatív forrás éppen az irodalmi tevékenységéről is ismert Miles Mátyásnak a naplója volt

(EOE, 17). A szász patrícius németül jegyzetelte végig az 1681–83-as hadjáratokat, és érzékenyen figyelt a prédikációkra is: tökéletesen értette Nagyari József applikációit, a textus bibliai analógiás gondolati íveire érzékenyen reagált. Ez az eset nemcsak a magyar nyelv (erre utalt máshol Font Zsuzsa is, 40), hanem a kulturális kód ismeretét is példázza.

A 17. század végének eszmetörténeti szempontból átmeneti korszaka vegyes képet tár elénk, ennek a kornak megírni a recepciótörténetét nem kis feladat lesz. Nem egyértelmű, hogy mi volt inkább meghatározó erejű (az adott olvasmányélmény, a peregrinációs találkozások, a hazai közeg) pl. Ráday Pál kegyességi érintettségére, vagy hogy ki nevezhető radikális pietistának (129), puritán vagy pietista irodalom milyen rokonságban áll egymással (162). Még felsorolni is hosszú volna, hányfajta pietizmus-értelmezést állítottak fel az adott korban és a kutatásban: a fogalom körül máig nincs megegyezés, a historiográfiai áttekintés külön dolgozat témája lehet. Font Zsuzsa kötete nem kis feladatra vállalkozott: a Brandenburg támogatta intézményes pietizmus központjának, Hallének a magyar pietizmus történetében betöltött szerepét, annak egy vetületét vette górcső alá. A jól körülhatárolt részfeladatok ideje, ahogy ezt a szegedi kutató kötete is jelzi, végre elérkezett.

Csorba Dávid